

Büky László

Irodalmi sakklépések – „Plem, plem”

1. A sakk táblás játék, amely mintegy kétezer éve Indiában alakult ki, majd Perzsiában, és orosz, illetőleg arab közvetítéssel terjedt el, a szépirodalomban számos helyen szerepel. A játék a hatvannégy mezős táblán királyokkal, királynőkkel, bástyákkal, huszárokkal, futókkal és gyalogokkal folyik két csapatban, minden bábunak szabályos lépési, mozgatósi rendje van. Ennek betartásával győzhet a sötét vagy világos csapat, ha a királyt (az újperzsában a *šāh*-ot) a szabályok szerint mozdíthatatlan helyzetbe képes hozni. A bábuk rangja többé-kevésbé leképezi a társadalmat(ka)t, a szabályok pedig valamelyest a társadalmak közötti összecsapásokat, háborúkat. A játékszabályok következtében a bábuk helyzetének rengeteg változata lehetséges, emiatt magas fokú gondolkodási tevékenység lehet a játék. Ez az alapja a napjainkban is meglevő sakkvilág bajnokságoknak.

2. A sakkozás mint játék megítélését Mikes Kelemen egyik levelében (1677. május 1750) összevonta egy szerencsejátékkal (is): „A közönséges jó vivé a törvény tsinalót arra, hogy a tanítványinak meg tiltsa abór italt. óhjátok magatokot, mondá a bortol. a kotzka. a *sák* játékoktól, ezeket azért találta fel az ördög, hogy gyűlölséget. és veszekedést szerezzen az emberek között [...]”¹ A szerencsejátékok és az olyan játékok, amelyek során csalással is lehet boldogulni, nyerni, persze számos viszály kialakulásához vezethetnek, a sakk viszont pontosan meghatározott szabályai ezt voltaképpen kizárják. A sakkot mint sportot, amelyben világbajnokságot lehet szerezni, nemzetközi szövetség szervezi, irányítja. A hivatásos sakkozók mellett természetesen bárkik játszhatnak kedvükre a hatvannégy mezős táblán.

A görög olimpiákon a küdösért, a dicsőségért küzdők győztesei olajfaág-koszorút és rendkívüli tiszteletet kaptak. A sakk nemzetközi versennyé, világbajnoksággá és sakkolimpiává szerveződése magával hozta az anyagi elismerést (is). Ennek a folyamatnak egyik példája Kolisch Ignác életútja, amelyről Móra Ferenc írt. A szegény családból származó Kolisch serdülőkorában sakkozott egy bécsi kávéházban és másutt. Móra leírja, hogy Erkel Ferenchez fordult támogatásért, ugyanis ki szeretett volna jutni Párizsba sakkversenyre. A zeneszerzőnek, a korabeli pesti sakk-kör elnökének és rangelső játékosának segítségével nem volt hiábavaló, Kolisch nyer, és 1867-ben a világ legjobb sakkozója. Kolisch Ignác (mások mellett) megismerkedett a sakkot kedvelő François Paul Jules Grévy ügyvéddel, akiből francia köztársasági elnök lett, és a bécsi báró Albert Rothschild milliommossal. Móra Ferenc tárcája szerint nem a báró, hanem a véletlen tette gazdaggá. Egyszer ötletszerű tanácsot adott *börzeügyben*, a nyertes a váratlan haszonból ezer frankot adott Kolischnak. Ezt a pénzt forgatta a börzén haszonnal, és lett báró. „Á, a Kolisch Rothschildja” – mond-

1 Mikes Kelemen 1966. *Törökországi levelek és misszilis levelek*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 271.

ták egy sakkversenyen (amint Móra elbeszéli), amikor Albert báró megérkezett. Móra tárcájának anekdotikus históriája szerint nem a sakk hozott bizonyos szempont szerinti társadalmi emelkedést a hősnek, legföljebb a bécsi sakk és egyéb körök véleménye mögött lapulhat némi Mikes Kelemen-i viszály, minthogy a sakkmester tekintélye nagyobb a nagynevű milliomosénál.²

„A sakkjátésközpontjának a két játékos közötti igazságos küzdelemnek kell lennie. Ennek a biztosítéka tulajdonképpen szabályrendszer betartása. Az emberi kapcsolatokban mindig ez az erkölcsi alap. Ennek sérülése még rendkívüli körülmények között is nehezen viselhető el. Az egyes ember igazságossága [...] minden fájdalom és gyönyör ellenére is kitart amellett, hogy csak az a félelmes, illetve nem félelmes dolog, amit a józan ész annak tart.”³ A különböző élethelyzetekben nemritkán bátorság kell az igazság melletti kiállásért.⁴ A cselekvési szabályok betartása és a körülmények miatti be nem tartása fiatal, alakulóban lévő jellem esetében különösen okozhat lelkiismereti válságot. Kosztolányi Dezső novellája efféle helyzetet tár az olvasó elé. A novella gyermek hőstét tanítónak fogadják egy tudóveszes fiúhoz, aki megtanítja sakkozni. A beteg fiú anyja figyelmezteti, hogy mindig fiának kell nyernie. Idővel a tanító fiú megroppan amiatt, hogy a sakkjátékban veszítést kell elérnie:

„Aladár az utolsóban volt, az orvosok kimondották, hogy nem menthetik meg. Ő azonban még mindig a sakk szenvedélyén csüngött azzal a görcsös erővel, amellyel a haldoklók utolsó pillanatukban paplanuk huzatába kapaszkodnak. Én természetesen továbbra is bohóca maradtam s túrtam a szeszélyeit, a család hallgatag gúnyját, mint egy rabszolga. Csak otthon sírtam fel keservesen, a lelkem mélyéből. Mint egy megkorbaszott rabszolga.”⁵

A történetek végén a fiú lerázza „az alázatosság szolgajármát”:

„Végigsimítottam a homlokomat és lángoló szemekkel meredtem a sakkmező fekete-sárga tarkaságára. Agyamban haditervet kovácsoltam. Három lépés után már előnyben voltam. Szörnyű acélgyűrűt vontam ellenfelem hadsora elé, mely a kombináció szédítő merészségével s a logika vaskövetkezésével roppantotta szét egy vizenyős agy üres kapkodásait. A bástyák keményen állottak, a futók serényen vigyáztak, a lovak, mintha fülüket hegyezték volna: minden báb a diadalmas gondolkodás s a szikrázó ész egy-egy epopeája volt.

Feemeltem homlokomat s kezem ökölbe szorult.

– Sakk! Szólt Aladár, és anyja boldogan mosolygott. Én egy kibúvó mozdulatot tettem. Az utolsó rabszolga-lépést.

Mikor aztán újra rám került a sor, az agyamra ömlő vértől szinte vakon, az indulattól részegen, az öröm remegő kiáltásával szóltam:

– Sakk matt!

S lassan előre toltam egy parasztot.”⁶

Nem a beteg fiún való szánakozás, hanem a logika, a szikrázó ész győzedelme valósul meg, amely „egy vizenyős agy üres kapkodásait” vonja uralma alá. A család, az anya

2 Móra Ferenc [1932?] A sakkbáró. In: *Sokféle*. Genius, Budapest, é. n. 46–51. (Móra Ferenc munkái – Jubileumi díszkiadás.)

3 Platón 442 c = Platón 1984. Az egyes ember igazságossága. In: *Az állam*. Összes művei I–III. Európa Könyvkiadó, Budapest. II: 289.

4 Vö. Platón 430 b = i. m., II: 255.

5 Kosztolányi Dezső 1943. Sakk matt. In: *Novellái*. Révai, Budapest. 16.

6 Kosztolányi i. m., 18–19.

bohóccá, rabszolgává, gúny célpontjává tette a tanító fiút, aki valóságos harcot folytat a metaforákká szerkesztetten szereplő bástyákkal, futókkal és minden sakkbábal.

A győzelem megszerzésének lelket torzító hatása mutatkozik meg Bíró Lajos novellájában.⁷ A kezdő ügyvéd és Paula házasságába fél esztendő múlva beköszöntött az unalom. A férj megtanítja a feleségét sakkozni.

„Lassanként azonban az asszony veszedelmes ellenfél lett. [...] A saktábla körül ekkor valami titkos és lappangó gyűlölet keletkezett. [...] a lelkük rég eltávolodott egymástól.”

Egy alkalommal a férj három játékot ajánl azzal a jóslattal, hogy felesége veszteni fog. „Az asszony vigyázatlan volt. Valami kombináción törte a fejét[,] és parasztjait elmozdította királya elől. A férfi észrevette. Óvatosan felvonult[,] és amíg az asszony nehéz, komplikált tusára készült, előrehúzta királynéját, felugrott és diadalmasan kiáltotta: – Sakk. Matt.”

A hatalmát, fölényét visszaszerzendő férj szabályszegést vélt (?) látni, amelynek ürügyén ismét győztes lehet, ezért azonnal és szándékosan követi a szabályt, vagyis nem veszi figyelembe, mint eddig sem, az asszony tehetségét, közvetve ember voltát. Az „orvul , tisztességtelenül” kapott matt és a férj gúnyos nevetése készíti Paulát arra, hogy a férj halántékába vágjon egy öntöttvas gyújtótartóval...

Jókai Mór egyik novellájában – *Cseréljünk vőlegényt*⁸ – két vitéz sakkjátszmával dönti el, kié legyen a mindkettőjük által áhított leányzó. „A két vitéz rögtön leült egy partié sakk mellé, a melyik elveszti a játékot, az fog előbb leányt kérni. [...] Természetesen a huszár veszett. A sakk nem huszárnak való.”

Ez a romantikus-anekdotikus elbeszélés a szabályok szerinti játék, vagy inkább élet mintájának tartható. Egy másik Jókai-írásban – *Az egér játszott a macskával*⁹ – egy szerelmi viszony áttételéről olvashatni, az egyik sakkozó állandóan fecseg, hogy elvonja játékos-társa figyelmét, és mattot ad. Az állandó fecsegésben persze politikai és más viszonyok is helyet kapnak: „Hja, bizony, a királyokat mi mind elütjük! – dicsekedék fényes hőstettével a postamester. – Micsoda? – szólalt meg Galban lovag. – Önök a királyokat mind elütik? Hisz ez valóságos republikánus mozgalom!”

A sakk a hatalmas Jókai-életműben másutt is szerepel, például a *Mi van a föld alatt*?¹⁰ históriában, amelyikben marquis Malmont „más jámbor ábrándozókkal sakkozni” ül le.

A sakkozás mint bizonyos társadalmi csoportok szórakozása jelenik meg Móricz Zsigmond regényében, a *Légy jó mindhalálig*ban. Az ácsmester apa és pap lány édesanya tisztességes szegénységében nevelődött Nyilas Misi szemében már megjelenésében is más diáktársának anyja is, apja is: „Őneki fogalma se volt róla, mi lehet az Orczy apja, hogy még pusztájuk is van, meg lovuk és Hektor kutya... még elsőben valaki azt mondta, hogy elnök... ez nagyon fontos és titokzatos valami lehet és iszonyú uraság...” A gazdagság és előkelőség jelei közé tartozik Misi szemében a sakkozás is. Amikor látogatóban van Orczyéknál, érkezésekor „[...] az Orczy hangját hallotta:

– Lóugrás, lóugrás.

Egy darabig nem vették őtet észre, s ő nem mert szólani, hogy itt van, azok pedig csak sakkoztak, ő is tudott sakkozni, mert tavaly télen Török bácsi megtanította. [...] Orczy kifutott Nyilashoz, s azt mondta neki:

7 Bíró Lajos 1918. Matt. Új idők XXIV. 1–26: 360–361.

8 In: Jókai Mór *Dekameronja*. I–II. Heckenast Gusztáv, Pest, 1858–1860. I: 112–139.

9 <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Jokai-jokai-mor-osszes-muvei-1/szabadsag-a-hoalatt-213D9/az-eger-jatszott-a-macskaval-22294/> (2021. III. 15.)

10 <http://mek.oszk.hu/00800/00845/html/> (2021. III. 4.)

– Szerbusz Nyilas, sakkoztam a mamával.”¹¹

Ady Endre karcolatában az anekdotikus magyar próza módján a sakk ürügyén a magyar nép eredetéről szól. Az írás megjelenése idején is Emanuel Lasker volt a sakkvilágbajnok, évtizedekig (1894–1921). Lasker kétszer is járt Magyarországon, először 1900-ban, Budapesten, Nagyváradon és másutt játszott szimultán bemutatót Maróczy Gábor sakkolimpia-bajnokkal együtt. A magyarság őstörténete iránti (ma is töretlen) érdeklődés akkoriban jobbára a hunokkal való valamiféle rokonságban hitt. Romsics Ignác szerint e vélemények alapján Ady „[...] megróttá az Akadémiát, merthogy ott olyanoknak osztják a díjakat »Akik tudják, hogy: hogy él az osztyák | És a cseremiszt mit szokott enni | De túl okosnak nem szabad lenni.« Ugyanő 1906-ban »Góg és Magóg fiaként« azonosította magát, később »Csaba új népéről« és a »Hunn, új legendáról« írt verset.”¹² A kezdő költő vers(ezet)e, a *Tudósok hete* című, sokáig ismeretlen volt.¹³

A néperedet perdöntő bizonyítékát Ady a karcolatában két, a sivatagban összetalálkozó arabus adja, akik „[m]ár sakkoztak vagy hat hete, mikor pihenésképpen végre beszélgetésbe fogtak” ekként: „[...] Európában nagy divat lett a sakk. Sokan sakkoznak, és nagyon jól. A fene hiszi ugyan, de mindegy. Csak ázsiai faj érthet e gyönyörű művészethez. Hanem azt írja az én barátom, hogy van ott egy nép. A nevét elfelejtettem. Annak a fiai zseniális sakkozók. Úgy rakják meg a többi sakkozókat, ahogy akarják. Nem tudom, miféle nép lehet az. Egy kicsit szégyenlem is a dolgot.

Alig három nap múlva a másik arabus is megszólalt:

– Ha csakugyan vannak jó sakkozók Európában, csak – ázsiaiak lehetnek.”¹⁴

Ez a *quod erat demonstrandum* gyanánt tett kijelentés nyilván nem kevés iróniával teli allúzió a hun származásra. Adyval kapcsolatban effélék megjegyzésére kevés a megjegyzés. Vezér Erzsébet szerint a *Hunn, új legenda* „[...] átfogja a magyarság egész életét, múltját és jövőjét”.¹⁵ Király István pedig a *Csaba új népe* kapcsán a reménytelen, sötétebbé váló tájmotívumokról, a *Hunn, új legendával összefüggésben*¹⁶ pedig a költő ún. pozitív időélményéről, illetőleg a folytonosság ismérvéről szól.¹⁷ Király más elemzéseiben a kelet faj mint „poéta-faj” jelenik meg Adynál *A Tisza-parton*, *Az ősz Kaján*, *Én nem vagyok magyar?* és más versekben.¹⁸

Az Ady-karcolat ráérősen sakkozó arabjainak (mondhatni:) nyugodalmas világa mint olyan Nagy Lajos egyik írásában is megjelenik. Az íróban diákkori emlékei mozdulnak meg: „Sokan fiatal diákok, leendő férfiak, ambicionáltuk akkor a sakkot, ahogy mindnyáján sok-sok eszményi célt hordoztunk a szívünkben [...]” Elmondja, hogy ajtóban ácsorogva sikerült meglátnia – az Adyval kapcsolatban fentebb már említett – Lasker Emánuel. Most Budapesten a világhíres orosz sakkozó, Alekszandr Alekszandrevics

11 Móricz Zsigmond 1962. *Légy jó mindhalálig*. In: Regényei és elbeszélései I–XII. Magyar Helikon, h. n. [Budapest]. II: 373–607. II: 417.

12 Romsics Ignác 2014. A magyarok történetéről. *Magyar Tudomány* LV. 5: 514–561.

13 <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Verstar-verstar-otven-kolto-osszes-verse-2/ady-endre-13441/kotetekbe-nem-sorolt-versek-14E63/tudosok-hete-150D8/> (2021. II. 22.)

14 Ady Endre 1905. Sakk. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/AdyProza-ady-prozaja-1/6-kotet-4875/cikkek-tanulmanyok-1905-januar-szeptember-4876/172-nagyon-furcsa-esetek-5094/> (2021. II. 22.)

15 Vezér Erzsébet 1969. *Ady Endre*. Gondolat, Budapest. 378.

16 Király István 1982. *Intés az őrzőkhöz. Ady Endre költészete s az első világháború éveiben* I–II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. I: 516 *j. 560.

17 Király István 1970. *Ady Endre* I–II. Magvető Kiadó, Budapest. I: 619.

18 Király István 1982. *I. m.* II: 257.

Aljohin – neve korábbi átírásokban *Alechin*, *Aljechin*, *Alekhine*, *Aljochin* – a Gellértben játszik: „[...] lássuk azt a bizonyos Aljechin Alexander nevű orosz úriembert, ő ugyancsak azzá lett, amivé lenni kívánt, neki megadatott, amit lázas álmodozásban, fantáziáiban hőn óhajtott. Vajon tündöklék-e róla a boldogság [...]” – teszi föl a kérdést. A korabeli társadalmi-politikai helyzetre utalva mondja: „Végül is [...] ma, az Úr 1921. esztendejében azt kell mondanunk, hogy boldogok a sakkozók, ők csak sakkoznak és semmi gonosztettet nem cselekszenek.”¹⁹ A sakkozás kiemel a mindennapokból: „Hiszen talán boldogok, talán irigylésre méltóak azok, akik álomvilágban élnek. Moszkvából jött, négy hónappal ezelőtt, ott élt s míg mások forradalmárok és ellenforradalmárok voltak, addig ő sakkozott s teoretikus újításokat is hozott magával.” Van azonban némi kétkedés ebben, „talán boldogok” a sakk világában élők, és ez a „talán” mégiscsak arra utal, hogy valóságos világban kell(ene) a boldogságot megtalálni, megvalósítani.

Gárdonyi Géza sakk történetében pénzről és tehetségről egyaránt szó van, mellesleg a magyar sakkozó képesség dicsérete is megnyilvánul. Az elbeszélő egy hosszú, éjszakai vonatkozás alatt tüzet kér útitársától, aki már javában szivarozik. Beszélgetésükből kiderül, hogy a profétaszakállú öreg úr régebben sakkozott Moszkvában profétaszakállú öreg úr Mihail Ivanovics Csigorinnal, aki XIX. század végi orosz sakkmeister volt. Említődik még Szén János [o: József] magyar sakk-kiválóság, Brassai [Sámuel], Erkel Ferenc és mások. A sakkban való hitelességet egyebek mellett szakszavak, -jelölések igyekeznek adni: Muciót játszottunk: *e2 – e4 – e7 – e5; futógambit*; – angol *gambit* ‘megnyitás(i forma’); Alessandro Muzio XVII. századi olasz sakkmeister. NB. A Muzio-csel további lépései: „f2 –f4 e5Xf4 Hg1 – f3 g7 – 5 Ff1–c4 g5 g4”.²⁰

A sakkban való nyereshez jelentős gondolkodási képesség, előrelátás (vagyis matematikai értelemben vett kombináció) kell. Mindez annyira igénybe veheti a játékost, hogy gondolkodása állandóan a sakk körül forog. A vonaton töltött éjjel után az idős útitárs elmondja álmát az elbeszélőnek, aki voltaképpen bánja, hogy tüzet kérve megszólította, mert állandóan beszél a sakkról: „– Egész mostanig aludtam – felelte jól megszívva a szivarját –, azonban hogy folytassam, mi történik velem: azt álmodom, hogy fehér bástya vagyok, és egyszer csak azt veszem észre, hogy a fekete ló üthet.

– Talán rúghat?

– Nem, kérem, ez műszó. Azt jelenti, hogy a fekete ló a helyemre ugorhatik. Igen ám, de körül vagyok zárva. Nem mehetek egy lépést sem. Végem van!

– Miért nem tetszett szintén ugrani? [...]

Szíves türelemmel magyarázta meg, hogy a bástya nem ugorhatik, mert az nem fér össze a természetével.”²¹

Ehhez az irodalomtudományi értelemben vett csattanóhoz²² másik is járul a novella végén, a befejezésben az útitárs azt is elmondja, hogy egy angol hívta ki a sakk-kör tagjait játékra: „Tisztelt magyar urak, játsszanak velem tíz partit. En teszek ezer forintot, önök tesznek ötszázat...” Természetesen „a futógambit tizedszer is sikerült. [...] Az angol fizet; veszi a kalapját. Azóta sem volt sakk-körben.” Az Ady említette arabusoknak ezek szerint igazuk lehet...

19 Nagy Lajos 1921. Sakkozók. *Nyugat* XVII. 19: <https://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> (2021. III. 22.)

20 Szemere Imre é. n. [1900.] *A sakkjáték kézikönyve*. Lampel Róbert, Budapest. 96.

21 Gárdonyi Géza 1922. Hordj magadnál tüzet. In: *Kék pille. Válogatott elbeszélések 1888–1922*. <https://mek.oszk.hu/05900/05990/05990.htm#5> 2021. II. 28.)

22 Fónagy Iván 1972. [A] csattanó. In: *Világirodalmi lexikon I–XIX*. Főszerk. Király István, Akadémiai Kiadó, Budapest. 1970–1996.

Tandori Dezső egyik könyvében olvasható: „Később igen kevés sakk munkám akadt. Nem egészen tisztázott mű így a Világos sötét egyszerre lép. Én csináltam, de nem egészen az én ízlésem. Újabban viszont, ahogy 63. évemet (a megszünt 63-as villamos éve!) »A Sakk Év«-nek neveztem el [...]”²³ Ezzel a kapcsolatteremtéssel azután továbbiakat épít a Globál-perosznál-anorexisztál című fejezetben: „TD (64) A sakk éve [Itt egy sakk tábla vonalas rajza van. B. L.] A feladvány: Mi lesz a 65. mező?”²⁴ A „65. mező” már metaforikus, a hatvannégy mező van azonosítva az eddigi hatvannégy életévvel. Egy másik művében is megjelenik ugyanez:

„Az évek teltek. / Én csak / leléptem a tábláról, /
64 mezejéről, / a 65. / – rontom a sort! – mező ez, /
fogy időnk, / vészesen [...]”²⁵

Tandori fölhasználja a sakklépések jelölését. Nem a tényleges lépéslehetőséget – amint azt Gádonyi teszi –, hanem a szimbolikus-metaforikus sűrítményt adja: „A betlehemi istállóból egy kis jószág kinéz | Hc3.”²⁶ Itt még csupán egyetlen lépés (Hc3), másutt a teljes mű²⁷ a sakklépések sorozata, mindössze a cím (Táj két figurával) úgynevezett tartalmas szöveg:

	Hh6
	Hg4
	Hf6
	Hh7
c5	Hg5
c6	He6
c7	Hd8
c8H	

A verscím csupán nagyjából ad itt eligazítást, a sakklépések sora inkább. Ezekre (vagy ezekből) föl lehet(ne?) építeni (tartalmas) nyelvi szöveg(műv)et, amint ezt például Odorics Ferenc meg is kísérelti.²⁸ A sakklépések leírásának technikáját és Tandori sakkverseit ezek szerint vizsgálja Füzi Péter, összefüggést találva és bemutatva (a számítógépeket is) működtető programnyelvi eljárással.²⁹ Van Tandori Dezsőnek olyan verse is, amelynek csupán címe van, ebben szerepel a legalsóbb rendű sakkfigura, a verstest üres: „A gyalog

23 Tandori Dezső 2005. *A Holnap Utáni*. Tiszatáj Könyvek, Szeged. 90.

24 Tandori 2005. I. m. 132.

25 Tandori Dezső *A 65. mezőről*. <https://pim.hu/hu/dia/napi-idezet/65-mezorol> (2021. III. 12.)

26 Tandori Dezső 1973. A betlehemi istállóból egy kis jószág kinéz. In: *Egy talált tárgy megtisztítása*. Magvető, Budapest. 74.

27 Tandori Dezső 1973. Táj két figurával. In: *Egy talált tárgy megtisztítása*. Magvető, Budapest. 75.

28 Odorics Ferenc 2007. Antropomorfizmus az értelmezésben, azaz *Táj két figurával* – Tandori Dezső verse. In: „Nem súlyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Szerk. Jankovics József. MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest. 963–968.

29 Füzi Péter 2017. A sakkírás mechanikája. *Tiszatáj* LVI. 5: 82–87.

lépésének jelölhetetlensége osztatlan mezőn”.³⁰ Ilyen megoldással korábban Weöres Sándor is élt, bizonyos fajta összetett mondatokban használatos kötőszavak és a szenvedő ige képzőpárja a versszöveg: „Ha... | akkor... | ...tatik tetik”.³¹ Tehát az összetett mondatfajtákban lévő formális logikai következtetés szerkezetéből van olyan részlet, amelyik többféleképpen is tartalmassá tehető. Károlyi Amy egyik verskötetének címe is efféle megoldású: *-talan, -telen*.³²

A sakk- vagy más játékok szabályainak az egyénen való elhatalmasodása humoros hatást kelt(het). Karinthy Frigyes egyik karcolatának hőse nem tud elaludni, „[a] napközben történt eseményekre gondol tehát, de semmi érdekes sem tudja megállítani, legfeljebb este az a két parti sakk, az határozottan érdekes volt. Ő váratlanul sakkot adott, oldalt állt a huszár, a vezért sem lehetett ütni, mert fedte a királyt, egy futóval leütött egymás után két parasztot.” Amint forgolódik az ágyban „[...] és a szoba sötét belsejébe mered. Két szék áll szemben az asztallal, az egyik oldalt fordul. Ejnye, ejnye, de kellemetlenül áll ez a szék! Miért olyan borzasztó ez a szék, el kellene vinni onnan. Hja, persze, világos, a szék huszárugrásnyira áll a szekrénytől, szóval a szekrényvel le lehet ütni a széket, amivel sakkot adunk a kályhának. Csakhogy elől van a köpöcsésze, az védi a széket, mégse lehet leütni. De mindenesetre jó lesz onnan elvinni, mert addig semmi se lesz az alvásból.” A komikus hatást a zárómondat azzal erősíti, hogy az ideges úr „[k]iugrik az ágyból és elteszi onnan a széket”.³³ Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy Zweig *Sakknovellájában* hasonló állapotú „dr. B.”: „Néha veritékes homlokkal ébredtem fel, és észrevettem, hogy álmomban öntudatlanul tovább játszottam. Ha emberekről álmodtam, azok is úgy közeledtek, mint a futó, a bástya, vagy pedig lóugrásokban.”³⁴

Eluralkodhatnak más (elme)játékok is efféleképpen, amint Karinthy a keresztretjvényről³⁵ meg is írta, mindenki vízszintes és függőleges, valamint három-, vagy éppen hatbetűs szavakat használ ha kell, ha nem.³⁶ (Karinthynak egyébként egy ideig Grätzer József, a rejtvénykirály volt a titkára, az pedig kritikátörténeti érdekesség, hogy Komlós Aladár a *Nyugatban* 1929-ben az író mint „Karinthykeresztretjvény”-t aposztrofálja.) Karinthynak más írásai is vannak a sakkról,³⁷ például karcolatban számol be a fiatal Szabó Lászlóval való játékaról, akit majdnem legyőz, állítólag Aljohin budapesti szimultánján is részt vett. A karinthy szándékos vesztés – a Kosztolányi-történettel szemben – célja retorikai túlzás (hiperbola), amely ironikus hatású. „– Az istenért – suttogja a futó –, ne tessék ezt húzni velem... Az ellenfél elveszíti a partit...tessék elgondolni, micsoda blamázs... most lett világbajnok... magyar dicsőség... a haza büszkesége... nemzeti érdek... Tessék gyorsan valami rosszat húzni és elveszteni...”³⁸

30 Tandori Dezső 1973. *Egy talált tárgy megtisztítása*. Magvető, Budapest. 76.

31 Weöres Sándor 2008–2013. *Mégegyszer az élet értelméről*. In: *Egybegyűjtött költemények I–III*. Helikon, h. n. [Budapest.] III: 25.

32 Károlyi Amy 1972. *-talan, -telen*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

33 Karinthy Frigyes 1958. *Ideges úr elalszik*. In: *Az egész város beszél I–III*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1958. II: 285–288.

34 Stefan Zweig 1941. *Sakknovella*. Ford. Fónagy Iván. <http://mek.oszk.hu/00500/00538/00538.pdf>. (2021. III. 16.)

35 Karinthy Frigyes 1958. *Keresztretjvény*. In: *Az egész város beszél I–IV*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest. III: 165–169.

36 Karinthy Frigyes 1958. *Egy újfajta halhatatlanság*. In: *I. m.* II: 231–233.

37 Karinthy Frigyes 1958. *Sakkozók*. In: *I. m.* II: 227–230. – *Sakkozók 1916-ban* – In: *I. m.* III: 395–396.

38 Karinthy Frigyes 1936. – *Sakkoztam a bajnok csapat bajnokával*. *Színházi Élet* XXVI. 38: 6–8. = <https://epa.oszk.hu/02300/02343/01152/pdf/> (2021. I. 30.)

Karinthy a *Caesar és Abu Kair* című novellája a sakkjáték szabálykövetésének az életre való kiterjesztésének erkölcsi buktatóit példázza. Abu Kair úgy látja a világot, mint „ideges úr”, emiatt ugorhat rá egy tigris, amelyik nem veszi figyelembe, hogy sakkot kapott, és átharapja a mester torkát. Caesar Ben Jusszuffal játszva, hogy nyerjen, szabálytalanul veszi le a tábláról Jusszuff királybábuját.³⁹ A novellának az illetén intertextuális vonatkozásait mint erkölcsi dilemmát tárgyalja eltávolodva a közvetlen sakkszabályoktól Kányádi András Plutarkhosztól Salvador Dalin át Dragomán Györgyig.⁴⁰

A sakkjátékosok figyelmük összpontosításakor nemritkán különféle megjegyzéseket tesznek, amelyek bizonyonnyal idegfeszültségük levezetésére vagy az ellenfél zavarására alkalmas. (A versenysakk e tekintetben más.) Karinthy bemutatja az efféle szójárást. A két játékos – „P. M. egyetemi tanár és G. N., a híres drámaíró” – párbeszéde az egész humoreszk.

„– Plem, plem.

– Plem, plem? Hogy mondta: plem, plem?!

– Voltam bátor. Voltam bátorságos.

– Na, ha maga volt egy bátor Ságos, ha ön egy Ságos, az a bátrabbik fajtából való, hát akkor én adok magának egy sakkot, kedves Ságos.

– Maga ad nekem egy sakkot, egy sakkantyút.”⁴¹

A szavak köznyelvi alakjának facsargatásával, a szójáték különféle megoldásaival társalognak Karinthy sakkozói: *bátorságos* : *bátor Ságos*; *sakk* : *sakter*; *Sakter?* *Groszartig*. Hogy magának ilyenek az eszébe jutnak, mondja, hol jutnak bele az eszébe, az eszezsékjébe, a *kis esze-meszejébe*, *kis mesze-eszejébe* az ilyen dolgok, hogy *sakter* – alul jutnak bele, vagy felül jutnak bele *a kis mesze-eszeveszejébe?*; *sakk* : *ami sak*, *az sak*; *pofon* : *pofo... pofon... fopopofon... propoon... balefon... fonofon...* – Ez a *pofon* más sakkozók *játszmájában* csattant, itt burkolt fenyegetésként említődik az egyik játékos részéről, úgy lehet, Mikes Kelemen aggálya nem volt oktalán a veszekedésről...

A *plem* szó, amellyikkel kezd és zár az írás, szótározatlan, nincs meg a Magyar nemzeti szövegtár 87644886 adata közt sem;⁴² egyébként Karinthy másutt is használja⁴³ (változatban is): „– Most, most! Plemm!”⁴⁴

3. Az irodalmi sakklépések fenti sorozata mutatja, hogy a sakkozás a játékos szórákozástól az életesemények leképezéséig – Ingarden terminusával mondva – ábrázolt tárgyiasság gyanánt a szépirodalomban sok mindenre alkalmas, éppúgy, mint más emberi tevékenységek szöveggel való rögzítése.

39 Karinthy Frigyes 1957. *Caesar és Abu Kair*. In: *A lélek arca*. Összegyűjtött novellák I–II. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. II: 24–30.

40 Kányádi András 2019. *Sakkáldozatok. Karinthy sakknovellájának ikerolvasatai*. In: Fráter Zoltán – Reichert Gábor szerk. *„Itt vagyok én köztetek” – Tanulmányok Karinthy Frigyes életművéről*. Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest.

41 Karinthy Frigyes 1957. *Plem-plem*. In: *Hököm-Színház I–III*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. III: 395–397.

42 http://mnsz.nyttud.hu/secret/szovegtar_hun.html (2021. II. 4.)

43 Karinthy Frigyes 1923. *Zeneszerzők*. In: *Nevető dekameron*. Athenaeum, Budapest. 118–120.

44 Johnson – Jeffries bokszmérvézés – Hangok a moziban = Karinthy Frigyes *Összegyűjtött művei*. <https://vmek.oszk.hu/05600/05645/05645.htm> (2021. III. 16.)